

Češka, Josef

Politické pozadí chronologických sporů za vlády císaře Constantina II.

In: Češka, Josef. *Římský stát a katolická církev ve IV. století*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1983, pp. 45-66

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121829>

Access Date: 23. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

POLITICKÉ POZADÍ CHRISTOLOGICKÝCH SPORŮ ZA VLÁDY CONSTANTIA II.

Constantinus, kterého církevní historikové poctili příjmením Veliký,¹ odkázal svým třem synům říši sice jednotnou, ale plnou rozporů, živěných nadto silnými církevními osobnostmi s protichůdnými zájmy. Vyobcovaný Athanasios, charakterizovaný často jako hlavní církevní odpůrce osvíceného císařského despotismu a rozhodný bojovník proti spojení křesťanské ideologie s antickou kulturou,² získal roku 336—337 v Trevíru velký vliv na Constantina II. a za jeho druhého vyhnanství v letech 340—346 mu nemějí podporu císaře Constanta zprostředkoval římský biskup Julius. Na Východě zůstával nejvyšším církevním činitelem zprvu nikomédský Eusebios, který se s podporou Constantia II. stal roku 338 biskupem konstantinopolským, a ještě dlouho po jeho smrti roku 341 nesl tamější vývoj pečeť jeho teologické a zejména církevně politické orientace.

Společná vláda všech tří Constantinových synů, kteří přežili otce a kteří se ještě na podzim roku 337 svorně radovali nad konstantinopolským vyvražděním svých strýců a bratranců,³ netrvala dlouho. Nejstarší z mladých císařů, Constantinus II., zahynul již roku 340 v bratrovražedné válce s nejmladším Constantem, a třebaže byla jeho památka Constantem a Constantiem shodně prokleta a ze všech úředních dokumentů vymazána, nevyznačovalo se dvojlvládí zbylých bratří v církevní politice stejným postupem. Constans, který vládl v západní a střední části říše, byl totiž stoupencem nikajského směru a krutě se vypořádal se separatistickým africkým donatismem,⁴ kdežto Constantius II., který tehdy vládl na římském Východě, tíhl k umírněnému arianismu.

Jak vypadal za vlády Constantinových synů vnitřní císařská politika, lze do značné míry zjistit z dochovaných zákonů. Srovnáme-li je se zřetelem k jejich provenienci,⁵ nacházíme pochopitelně mezi Constantiovými a Con-

¹ Euseb. Laud. Const. 1, 1: *Μέγαν δ' ἐγὼ βασιλέα καλῶ τὸν ἀληθῶς μέγαν* Přívlastku Veliký užívají již běžně Sózomenos (praef. 19; III 5, 2), Theodorétos (Hist. eccl. I 13, 1) a Filostorgios (Hist. eccl. I 5 sq., II 18). Anticky smýšlející autoři ke Constantinovu jménu přívlastek Veliký nepřipojovali.

² Srov. W. Schneemelcher, Athanasius von Alexandrien als Theologe und als Kirchenpolitiker: WdF 306, 1976, str. 285.

³ Zavraždění tehdy byli dva polobratři Constantina I. — Dalmatius a Julius Constantius — a šest jeho synovců, mezi nimi i caesar Flavius Dalmatius a *rex regum et Ponticarum gentium* Hannibalianus. Pouze dva nezletilí synové Julia Constantia — jedenáctiletý Gallus a šestiletý Julianus — byli ušetřeni. Srov. E. Stein, Geschichte des spätrömischen Reiches I, Wien 1928, str. 203.

⁴ E. Stein, op. cit., str. 211 n.

⁵ Srov. J. Češka, Die Politik der Söhne Konstantins d. Gr. mit Rücksicht auf

stantovými zákony mnoho společného, neboť v celé říši nemohla platit vládní nařízení vyhovující pouze některé její části. Přesto však lze rozpoznat některé rozdíly v motivaci i stanoviscích toho či onoho císařského dvora.

Constantius zdůrazňoval zájmy korunního majetku (*res privata*) a stá-
věl je naroveň zájmům fisku,⁶ ačkoli zároveň zakazoval kuriálům přebíhat
na císařské statky.⁷ Constans naproti tomu nestavěl korunní majetek příliš
do popředí,⁸ ba jeho zájmy podřizoval nejen prospěchu státní pokladny,
nýbrž — alespoň formálně — i blahu provinciálů. Podle jeho vůle musily
lotiž i císařské statky odvádět pravidelné daně,⁹ ovšem od mimořádných
dávek a povinností zůstávaly dále osvobozeny.¹⁰

K posílení církevních privilegií vydal Constans přemrštěně přísné zá-
kony jak proti pohanství,¹¹ tak proti židovství,¹² a křesťanské kleriky osvo-
bodil ode všech municipiálních břemen a povinností, aniž jim ukládal jiné
úkoly ve prospěch společnosti.¹³ Constantius byl sice také nadšeným pří-
vržencem křesťanského náboženství a štedrým podporovatelem křesťan-
ského kléru, ale své zákony ve prospěch církve podmiňoval často sociál-
ními momenty.¹⁴ Jeden zákon z roku 343, v němž se nezdaněnost kleriků

den Übergang der Sklavenhalterordnung zum Feudalismus: SPFFBU, C 10, 1963,
str. 17 n.

⁶ Srov. Cod. Theod. XI 36, 6 z roku 342: *In fiscalibus vero vel rei privatae causis, hoc est ob debitum rennuendum vel munera respuenda, si quis appellare voluerit contra utilitatem fisci vel rei privatae, appellationem oblatam cessare oportet nec libellos huiusmodi suscipi, qui in damna fiscalia commodum sententiae latae aut dilatione suspendant aut terrore detorqueant.*

⁷ Cod. Theod. XII 1, 30 z roku 340 a XII 1, 33 z roku 342.

⁸ Srov. Cod. Theod. X 10, 7 z roku 345: *Nulli palatino delatoris libellos de competentibus rei privatae nostrae rebus accipere liceat, nec delatori ad comitatum nostrum vel officium sublimitatis tuae pateat accessus, priusquam ordinarius iudex cognitione suscepta veram esse delatoris adsertionem probaverit adque ad tuam sublimitatem rettulerit.* Viz též násl. poznámku.

⁹ Cod. Theod. XI 7, 6 z roku 349: *Actores ceterique rei privatae nostrae ad solutionem specierum sollemnium debiti vigoris auctoritate cogantur, ne provinciales rei privatae nostrae fatiget immunitas.*

¹⁰ Cod. Theod. XI 16, 5 z roku 343.

¹¹ Cod. Theod. XVI 10, 2 z roku 341 a XVI 10, 3 z roku 342 (srov. O. Seeck, Regesten, str. 49).

¹² Cod. Theod. XVI 8, 1, XVI 8, 6 a XVI 9, 2 z roku 339 (srov. O. Seeck, Regesten, str. 55).

¹³ Cod. Theod. XVI 2, 9 z roku 349: *Curialibus muneribus adque omni inquietudine civilium functionum exsortes cunctos clericos esse oportet, filios tamen eorum, si curiis obnoxii non tenentur, in ecclesia perseverare.*

¹⁴ Cod. Theod. XVI 2, 11 z roku 342 (srov. O. Seeck, Regesten, str. 45): *Iam pridem sanximus, ut catholicae legis antistites et clerici, qui in totum nihil possident ac patrimonio inutiles sunt, ad munera curialia minime devocentur.* — Cod. Theod. XVI 2, 10 asi z roku 348 (srov. O. Seeck, Regesten, str. 44): *Ut ecclesiarum coetus concursu populorum ingentium frequentetur, clericis ac iuvenibus praebetur immunitas repellaturque ab his exactio munerum sordidorum. Negotiatorum dispendiis minime obligentur, cum certum sit quaestus, quos ex tabernaculis adque ergasteriis colligunt, pauperibus profuturos.*

váže na vyživování (*alimonia*), bývá sice z formálních důvodů připisován Constantovi,¹⁵ ale obsah mluví spíše pro Constantiovo autorství. Constantova „mírnost“ se v řadě jeho krutých regulí v trestním právu objevuje v souvislosti s únosem dívky. Viník totiž měl být potrestán rychlou smrtí, ale dopustil-li se toho zločinu otrok, platila jiná míra, a to upálení, neboť „vůči otrocké opovážlivosti“, jak se v příslušném zákonu praví, „se musí výměra zákonů vážit rozdílným trestem“.¹⁶

Zajímavý výsledek získáme srovnáním dvou zákonů z roku 340, které měly regulovat ubytovací praktiky úředníků a vojáků, měnící se nezřídka v nelítostný útisk obyvatelstva. Constans dával ve svém zákoně všem provinciálům možnost stěžovat si úřadům a v souvislosti s tím pokládal za nutné jim vysvětlit, proč byl zákon vydán. Má prý se jím dosáhnout, aby neochabovala jejich dobrovolná lidskost a aby proti jejich vůli i proti vůli jejich patronů nebyl ničen jejich majetek.¹⁷ Constantius vyhlásil o dva měsíce později pro svou polovinu říše stejná opatření a ujišťoval přitom provinciály, že mohou být klidní, neboť *comites*, *tribuni*, *praepositi* i prostí vojáci podléhají přísnému trestnímu řádu.¹⁸ Není to asi náhoda, že se zde vůbec nic neříká o zájmech patronů.

Constantinus Veliký se konzervativním staromilcům jevil svým zákonodárstvím jako *turbator mundi*,¹⁹ a může být příznačné, dovolává-li se Constantius ve svých zákonech před rokem 350 autority svého otce jen jednou, a to v soudních otázkách,²⁰ kdežto Constans pětkrát. Jednou zmírňuje přísné ustanovení svého otce,²¹ v ostatních případech jeho výnosy potvrzuje a dokonce i zpřísňuje: třikrát se ztotožňuje se svým otcem stran donací,²² a pokud jde o náboženství, zosťruje postihy proti pohanským obětem.²³ A opět to nemusí být pouhá náhoda, že se Constantius, který

¹⁵ Cod. Theod. XVI 2, 8: *et si qui de vobis (scil. clericis) alimoniae causa negotiationem exercere volunt, immunitate potientur*. O. Seeck (Regesten, str. 193) přičítá autorství Constantovi jen proto, že v době, kdy byl vydán, tj. 27. srpna 343, zasedala podle jeho datování církevní synoda v Serdice (nyn. Sofia).

¹⁶ Cod. Theod. IX 24, 2 z roku 349.

¹⁷ Cod. Theod. VII 9, 1 z 12. 8. 340: *ut nec spontanea in vobis humanitas retardetur nec contra voluntatem vestram ac patronorum vestrorum familiaris res adteratur*.

¹⁸ Cod. Theod. VII 9, 2 z 11. 10. 340 (srov. O. Seeck, Regesten, str. 188): *comitibus tribunis vel certe praepositis militibusque gravi vexationi subiacentibus*.

¹⁹ Srov. K. I. Novickaja, Nekotoryje voprosy agrarnoj politiki načala dominata: VDI 1961, № 4, str. 86.

²⁰ Cod. Theod. XI 30, 24 z roku 348. — Po roce 350 musil ovšem Constantius zákony svého otce připomínat častěji (Cod. Theod. III 5, 1; VI 4, 7; VIII 1, 5; VIII 4, 6; VIII 12, 7; XI 30, 28; XI 34, 2; XI 36, 14; XVI 2, 14), přičemž Cod. Theod. XI 36, 14 asi z roku 357 (srov. O. Seeck, Regesten, str. 76) je mírnějším výkladem Constantinova zákona Cod. Theod. IX 10, 1 z roku 317.

²¹ Cod. Theod. IX 24, 2 z roku 349.

²² Cod. Theod. X 10, 6 asi z roku 339 (srov. O. Seeck, Regesten, str. 48); Cod. Theod. VIII 12, 6 z roku 341; Cod. Theod. X 14, 2 z roku 348.

²³ Cod. Theod. XVI 10, 2 z roku 341: *Cesset superstitio, sacrificiorum aboleatur in-*

je jinak považován za věrného pokračovatele svého otce,²⁴ jednou v dědickém právu dovolával ustanovení, které „naši dědové uzákonili ve prospěch našich otců“ (*avi nostri pro patribus firma lege sanxerunt*).²⁵

Vcelku tedy Constantovo zákonodárství vycházelo kruhům tihnoucím k feudalismu více vstříc než zákonodárství Constantiovo z let 338—349. Zřejmě se v jejich zákonech odrážely odlišné poměry v obou částech římské říše, přičemž je mimo jakoukoli pochybnost, že rozklad otrokářské společenskoekonomické formace a s ní úzce spjaté městské civilizace pokročil ve IV. století na Západě dále než na Východě.

Roku 350 zahynul Constans při Magnentiově uzurpaci v západní části říše a Constantiovi trvalo do roku 353, než jako legitimní augustus ovládl celou říši. Od toho roku vycházely zákony jen z jeho dvora, neboť caesarové, jimiž byli Constantiovi bratřenci — Gallus na Východě v letech 351—354, Julianus v galských diecézích od konce roku 355 —, neměli vlastní zákonodárnou moc. Vcelku se ovšem Constantius přidržel dosavadní vládní linie, a proto již dříve byla jeho politika charakterizována jako „bezohledná i povolná, moudrá i ukvapená, dobrá a zároveň špatná“.²⁶ K tomuto hodnocení přispělo jistě s kabinetní rafinovaností provedené odstranění caesara Galla, pozdější Julianův odboj a především místy necitlivé Constantiovy zásahy do církevních záležitostí; ale zamyslíme-li se nad tím, zda se Constantius jevil svým současníkům více jako konzervativní zpátečník, nebo jako novátor nedbající tradice, vskutku zjistíme, že se na takovou otázku nedá jednoznačně odpovědět. Jak Constantiův předchůdce Constantinus Veliký, tak jeho nástupce Julianus Apostata, kteří jednali s mnohem větším radikalismem než Constantius — Constantinus jako podporovatel vznikajícího feudalismu, Julianus jako ochránce městského otrokářského systému²⁷ —, našli mezi starověkými historiky i nemiřitelné nepřátele i nadšené obdivovatele, kdežto Constantius II. byl jen některými antickými autory kladně hodnocen, ale jejich chvála byla jen zdrženlivá a bez jakéhokoli obdivu.²⁸

saniam. Nam quicumque contra legem divi principis parentis nostri et hanc nostrae mansuetudinis iussionem ausus fuerit sacrificia celebrare, competens in eum vindicta et praesens sententia exeratur.

²⁴ A. Piganiol, *L'Empire chrétien* (Histoire générale — Histoire romaine IV 2), Paris 1947, str. 90, se vyslovuje o realizaci ideálu křesťanského panovníka v tom smyslu, že mu Constantinus I. stál blízko, ale Constantius II. jej už zcela ztělesnil.

²⁵ Cod. Theod. VIII 13,2 z roku 349. — Později se Constantius dovolává tradice ještě v zákoně Cod. Theod. XV 1,1 z roku 357 (srov. O. Seeck, *Regesten*, str. 37).

²⁶ V. Schultze, *Geschichte des Untergangs des griechisch-römischen Heidentums*, I, Jena 1887, str. 95.

²⁷ Srov. *Vsemirnaja istorija*, II, Moskva 1956, str. 817; český překlad *Dějiny světa*, II, Praha 1959, str. 818.

²⁸ Srov. *Aur. Vict. Caes.* 42, 23—25; *Eutrop. X* 15, 2; *Philostorg. Hist. eccl.* III 2.

Bylo již řečeno, že Constantova legislativa vycházela velkostatkářům tíhnuícím k feudalismu více vstříc než zákonodárství Constantiovo, ačkoli i Constantius svými konfiskacemi a donacemi ochuzoval města, která zůstávala posledními oporami dožívajícího otrokářského systému. Tím lze také vysvětlit, proč jeho vláda nenacházela v městech příznivou odezvu a proč ji např. proslulý antiochijský rétor Libanios ve svých pozdějších spisech označoval za nedobrou a nešťastnou.²⁹

Již za vlády Constantina Velikého pokládala ústřední státní moc za neúčinné znepokojoval zemědělské magnáty cenem konaným každý pátý rok, a proto v celé říši prodloužila daňové období na patnáct let.³⁰ Ve prospěch velkostatkářů vydal Constantinus také zákon, který připoutával k půdě kolóny.³¹ Jeho synové v tomto směru ani nic nezměnili, ani neoslabili; spíše urychlili další rozšiřování velkostatků anebo alespoň odstranili některé další překážky, které tento hospodářský vývoj ještě brzdily.³²

Mluvíme-li nyní o eximovaných velkostatech, musíme mít na mysli rozdíl, jaký byl z vývojového hlediska mezi *saltus* a *fundi excepti*: *saltus* již po léta ležely mimo městská teritoria, kdežto *fundi excepti* byly vyňaty z dřívějších městských katastrů.³³ A právě tuto půdu, která dříve patřila městům, konkrétně jejich chrámům, konfiskoval Constantius podle vzoru svého otce dále, ale podržoval ji jen částečně pro korunní majetek (*res privata*). Mnoho z konfiskovaných pozemků přiděloval totiž ve formě císařských donací křesťanským kostelům i svým oblíbencům, v nichž spatřoval oporu své politiky.³⁴

V této souvislosti si zaslouží pozornosti jeden zákon z roku 353. Ti lidé, kteří za své zásluhy požadovali nějaké donace, měli po Magnentiově porážce obdržet z konfiskovaného majetku zlato, stříbro, městské otroky, šatstvo a jiné movitosti, kdežto nemovitosti, tj. venkovské otroky, statky (*possessiones*) a domy, přešly pod fiskální správu.³⁵ Z ekonomického hlediska se tedy sám císař řadil do té společenské třídy, jejíž zájmy směřovaly

²⁹ Liban. Orat. XV 67–70; XVI 37; LXII 8–11; aj.

³⁰ F. Lot, Nouvelles recherches sur l'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas-Empire, Paris 1952, str. 45; srov. též K. I. Novickaja, VDI, 1961, № 4, str. 92, pozn. 21.

³¹ Cod. Theod. V 17, 1 z roku 332.

³² Srov. např. Cod. Theod. XI 1, 7 z roku 361: *Conpertum est pro colonis profugis ad exsolvenda vos (scil. senatores) fiscalia conveniri. Iubemus igitur, si nihil ex eorundem terris senatorum quemquam possidere constiterit, ut nulla cuiquam pensitandi pro his qui auferunt necessitas inponatur.*

³³ R. His, Die Domänen der römischen Kaiserzeit, Leipzig 1896, str. 16; J. e. M. Štajerman, Krizis rabovladel'českogo stroja v zapadnych provincijach Rimskoj imperii, Moskva 1957, str. 42 n.

³⁴ Eutrop. X 15, 2: *nimium amicis et familiaribus credens* (scil. Constantius); srov. též Ammian. XXI 16, 16; Aur. Vict. Caes. 42, 24 sq.

³⁵ Cod. Theod. X 8, 4 (do roku 353 datuje zákon O. Seeck, Regesten, str. 41):

k feudalismu, a nejinak tomu bylo s privilegovanými císařskými úředníky, kteří od císaře dostávali ve štědré míře eximované statky³⁶ anebo si je za výhodných podmínek opatrovali koupí, v rámci korupce často jen formální.³⁷

V moderní vědecké literatuře je císař Constantius II. zpravidla líčen jako podezíravý a lstivý kabinetní politik, který zdokonalil po otci zděděné formy despotismu a byrokracie.³⁸ Právě byrokracie a samozřejmě i armáda, složená tehdy z větší části již z barbarských žoldnéřských oddílů, mu sloužily jako ochrana proti těm společenským třídám a vrstvám, u nichž nebyl oblíben.

Podle Constantiova oficiálního názoru je každý příslušník vládnoucí třídy něčím proslulý: jeden penězi, druhý pozemkovým vlastnictvím, třetí veřejnými službami, čtvrtý vynikající řečnickou dovedností.³⁹ Pro byzantskou autokracii sice již nebyl typický rétor vystupující v kurii, nýbrž právník pracující v kanceláři,⁴⁰ a nadto za vlády Constantia II. získávali v říši stále větší výsady bohatí velkostatkáři, patřící do senátorského stavu,⁴¹ takže veřejné pracovní úkony (*πρόνοι δημόσιοι*) „zdbily“ především městské kuriály. A právě tyto veřejné povinnosti Constantius nejčastěji zdůrazňoval, když chtěl administrativními opatřeními zadržet úpadek

Quamvis plurimis petentibus facultates eorum, qui sub hoste publico egerunt adque in proelio poenas debitas pependerunt, liberalitas nostra largita sit, tamen volumus, ut aurum argentum et mancipia urbana et vestes ceteraque mobilia petitores habeant, qui iam meruerunt vel postea inpetraturi sunt, mancipia autem rustica et possessiones et domus ad fiscum pertineant officii tui (scil. Iuvenalis rationalis Numidiae) instantia, his etiam reddituris, qui haec percepisse noscuntur, ut constitutio et de praeredito et deinceps habeat firmitatem.

³⁶ Eutrop. X 15, 2: *familiarium etiam locupletator* (scil. Constantius); Ammian. XVI 8, 11: *inflabant itidem has malorum civilium bucinas potentes in regia ea re, ut damnatorum petita bona suis accorporarent essetque materia per vicinities eorum late grassandi.*

³⁷ Srov. např. Ammian. XVIII 4, 3: *hac autem assentandi nimia foeditate mercari complures nitebantur Eusebii favorem, cubiculi tunc praepositi, ... ante dicti magistri equitum* (scil. Ursicini) *salutem acriter impugnantis ratione bifaria, quod omnium solus nec opes eius augebat ut ceteri et domo sua non cederet Antiochiae, quam molestissime flagitabat.*

³⁸ E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, Wien 1928, str. 205; A. Pignaniol, *L'Empire chrétien*, Paris 1947, str. 107.

³⁹ Constantii oratio de Themistio: Themist. Orat. 19b–c.

⁴⁰ Srov. M. Ja. Sjuzjumov, *Političeskaja bor'ba vokrug zrelišč v Vostočno-Rimskoj imperii IV veka: Učenyje zapiski Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta imeni A. M. Gor'kogo*, vypusk XI-istoričeskij, 1952, str. 103.

⁴¹ Viz zejména Cod. Theod. XIII 1, 3 z roku 361. — Senátoři vlastnili velká seskupení zemědělských celků (*massae fundorum*) a podle Ammiana (XIV 6, 10) se rádi chlubil, že je mají „od východu po západ slunce“ (*patrimonia... quae a primo ad ultimum solem se abunde iactitant possidere*); srov. též J. Češka, *Ekonomický boj venkova s městem v prvním století dominátu*: Sborník historický 12, Praha 1964, str. 188.

měst. Poněvadž se však v městech za pokračující krize antického otrokářského systému tísnivé poměry stále zhoršovaly, nemohli již kuriálové vlastními silami tomuto procesu čelit, a proto také často viděli pro sebe jediné východisko v útěku; znovu a znovu opakované vládní příkazy, které měly útěku kuriálů zabránit,⁴² ukazují, že Constantiova vláda nedokázala již situaci náležitě zvládat. O poměru Constantia k městům může ostatně svědčit i jeden údaj Claudia Mamertina, jenž ve svém panegyriku vyzvedá Juliana mimo jiné i za to, že po jeho nástupu na císařský trůn rostou v městech nikoli — jako dříve, tj. za Constantiovy vlády — skvělé soukromé domy, nýbrž veřejné budovy.⁴³

Sám Constantius však nechtěl římskou říši vnitřně oslabovat, naopak horlivě se snažil o její posílení, a to především upevněním vnitřního míru.⁴⁴ Tento mír, tj. ztlumení všech rozporů včetně třídního boje, prosazoval císařskou mocí, v legendě svých mincí sliboval — jak bylo tehdy obvyklé — „obnovení šťastných dob“⁴⁵ a „trvalé štěstí“⁴⁶ a senátorskému stavu reprezentovanému velkostatkáři, kteří potřebovali válečné zajatce k doplňování svých pracovních sil,⁴⁷ se vychloubal expanzivní zahraniční politikou,⁴⁸ ačkoli ve válkách s římskými sousedy, zejména s perskou říší, nedosáhl žádných územních zisků.⁴⁹ Sarmatští Limiganti mu sice roku 359 sami ochotně nabízeli, že se stanou poddanými římskými zemědělci (*tributarii*), ale poněvadž se předtím vzbouřili proti jiným Sarmatům, Argara-

⁴² Cod. Theod. VI 22, 3; XII 1, 14; XII 1, 18; XII 1, 23; XII 1, 24 = VI 22, 2; XII 1, 25; XII 1, 26; XII 1, 27; XII 1, 29; XII 1, 30; XII 1, 31 = VIII 2, 1; XII 1, 32; XII 1, 33; XII 1, 34; XII 1, 35 = VII 22, 4; XII 1, 36–45; XII 1, 48.

⁴³ Mamert. Grat. act. Iuliano 10, 1: *magnifico cultu non privatas aedes, sed publica tecta surgentia*.

⁴⁴ Srov. Lucifer, De non conv. 3: *dixisti: pacem volo firmari in meo* (scil. Constantii) *imperio*.

⁴⁵ FELICIVM TEMPORVM REPARATIO; viz H. Cohen, Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain communément appelées Médailles impériales 2ème édition, réimpression Leipzig 1930, VII s. v. Constance II, no. 30–59.

⁴⁶ FELICITAS PERPETVA; viz H. Cohen VII, s. v. Constance II, no. 60–65.

⁴⁷ Srov. J. E. M. Štajerman, op. cit., str. 306–308.

⁴⁸ Constantii oratio de Themistio: Themist. Orat. 18 c: ὦν ἀεὶ περιώμμι πεφροντικῶς νῦν μὲν τινε ἀρχὴν προστιθέντι διὰ τῶν ὀπλων τῇ Ῥωμαίων ἡγεμονίᾳ. — Také v nápisech se dal Constantius oslavovat jako PROPAGATOR IMPERII ROMANI i jako MAXIMVS TOTO ORBE VICTOR AC TRIVMFATOR SEMPER AVGVSTVS (CIL VI 1161 sq.).

⁴⁹ Ammian. XXI 16, 15: *ut autem in externis bellis hic princeps* (scil. Constantius) *fuit saucius et adflictus*; Eutrop. X 15, 2: *cuius* (scil. Constantii) *in civilibus magis quam in externis bellis sit laudanda fortuna*; Ps. Aur. Vict. Epit. 42, 18: *felix bellis civilibus, externis lacrimabilis* (scil. Constantius). — K charakteru Constantiovy defenzivní zahraniční politiky viz B. Stallknecht, Untersuchungen zur römischen Außenpolitik in der Spätantike (306–395 n. Chr.), Bonn 1967, str. 55 n.

gantům, kteří je do roku 334 ovládali, císař jim nevěřil a po neočekávaně vzniklé vřavě při jejich kapitulaci je dal všechny pobít.⁵⁰

Constantiovým cílem byl i náboženský mír,⁵¹ ale jeho vláda se spíše vyznačovala — jak napsal slavný antiochijský rétor Libanios — „válkou neznabohů (tj. křesťanů) proti chrámům“.⁵² Již Constantinus I. vyloupil jejich bohatství, ale jeho synové šli ještě dále: dávali chrámy bořit a prodávali je nebo rozdávali svým milcům.⁵³ Proti tradičnímu antickému pojetí, že se římská říše vzmohla jen přízní starých bohů a že jen s jejich pomocí může být její moc a sláva dále udržována, zdůrazňoval již krátce po Constantinově smrti Firmicus Maternus, člověk rovněž odchovaný antickou vzdělaností, že jediný „nejvyšší bůh“ přeje těm panovníkům, kteří preferují jeho kult a potlačují kulty ostatní. Proto nabádal Constanta a Constantia, aby vymycovali „zhoubné pohanské bludy“ z římského světa a tak jej léčili a aby od těchto bludů „osvobozovali“ lidi, třeba i proti jejich vůli.⁵⁴ Přitom ovšem Firmicus Maternus nezapomněl zdůraznit, že křesťanský bůh oba jmenované císaře nikdy neopustil, poněvadž se řadili k jeho vyznavačům, že s jeho pomocí potřeli všechny své nepřátele a že jim za to, budou-li dále plnit jeho vůli, poskytne další odměny a přírůstky „největšího rozhojnění“.⁵⁵

Doba, kdy vládli v římské říši synové Constantina I. a pak jen sám Constantius II., nebyla antické tradici příznivá, ba staré kultovní úkony byly tehdejší vládou pokládány za politicky podezřelé a nebezpečné. Proto bylo např. zakázáno pozvednout oči k nebi a pozorovat hvězdy,⁵⁶ arci za účelem astrologickým, proto opoziční kruhy pokládaly za statečnost, zatajil-li

⁵⁰ Ammian. XIX 11; srov. též J. Kincl, Sarmatae Limigantes: Universitas Carolina — Juridica I/1, 1955, str. 75–90, a J. Češka, Ob istreblenii limigantov: Mnema VI. Groh, 1964, str. 57–69.

⁵¹ Ke Constantiově náboženské politice viz J. Češka, La base politique de l'homousios d'Athanase: Eirene II, 1964, str. 137–154; německy Die politischen Hintergründe der Homousios-Lehre des Athanasius vyšlo ve sborníku Die Kirche angesichts der konstantinischen Wende, hrsg. G. Ruhbach: WdF 306, 1976, str. 297–321. Českou verzí této studie je v podstatě další část této kapitoly.

⁵² Liban. Epist. 695, 2.

⁵³ Liban. Orat. LXII 8; II 30; VII 10; XVII 7. — Srov. též Iulian. Orat VII 228 b.

⁵⁴ Firm. Mat. De err. prof. rel. 16, 4. — Ještě roku 384 argumentoval Libanios v řeči o společenském významu antických chrámů (Orat. XXX 5 sq. et 31 sq.) ochranou starých bohů, neboť s jejich pomocí, a nikoli s pomocí nového boha, zavedeného Constantinem, vítězili řečtí a římská hrdinové nad celým světem a přemoženým přinášeli lepší časy (srov. J. Dobiáš, Libaniův hellenismus, jeho poměr k Římu a křesťanství: Věstník ČAVU, XXVIII–XXIX, 1919–1920, str. 115). Také podle Zósima (II 7, 2) bylo příčinou úpadku a nadcházejícího rozkladu pozdně římské říše odpadnutí císaře Constantina od řeckořímských bohů.

⁵⁵ Firm. Mat. De err. prof. rel. 16, 4.

⁵⁶ Liban. Orat. XIV 41; Mamert. Grat. act. Iuliano 23, 5.

tehdy někdo sochu nějakého pohanského božstva⁵⁷ nebo pokračovalo-li se někde v uctívání některého antického boha jako např. Dia v Apameji.⁵⁸ Věrnost starému kultu nebyla tehdy totiž, jak se zdá, většinou projevem hluboké zbožnosti, nýbrž spíše se tak u některých lidí jaksí jen vybíjela jejich nenávisť ke Constantiově vládě a jejich nesouhlas s tehdejší společenským vývojem. Tak prý se tehdy např. Korinťan Aristofanés, jenž byl obžalován z velezrady a postaven v letech 359—361 před soud, uchýlil do zakázaných chrámů, aby tam plakal a prosil bohy.⁵⁹ Že byly staré řeckořímské obřady pokládány za nebezpečné právě z hlediska politického, o tom svědčí nejlépe Libaniova zpráva týkající se Bakchova svátku roku 361. Nebylo sice zakázáno tento svátek veřejně slavit, ale bylo prý záhodno mít se na pozoru při vzájemných rozhovorech.⁶⁰

Poměry po roce 337 ličí starověcí církevní historikové, konkrétně Sózomenos, takto: Náboženství den ode dne prospívalo a horlivostí, ctností i pozoruhodnými činy kněží a církevních filozofů, tj. mnichů, vábilo a přitahovalo k sobě pohany. Ti kněží, kteří stáli v čele místních církevních sborů, se skoro vesměs přidržovali přísného způsobu života, a lidé jimi řízení se horlivě sjednocovali kolem Kristovy velebnosti. K rozkvětu těchto věcí přispěli ovšem velmi mnoho také vládnoucí Constantinovi synové, neboť přáli kostelům stejně jako jejich otec. Kleriky a jejich děti i otroky obdařovali výsadami a osvobozovali je od daní, přičemž zákony, které vydal jejich otec, nejen potvrzovali, nýbrž sami také vyhlášovali své vlastní proti těm, kdo konali oběti, uctívali sochy pohanských bohů nebo se zabývali jinou pohanskou pověrou. Chrámy umístěné v městech i na venkově přikázali zavřít; z nich pak něco přidělili kostelům, které potřebovaly prostory nebo stavební materiál. Nejvíce však dbali o to, aby obnovili kostely stářím zchátralé nebo aby velkolepě budovali kostely od základů nové.⁶¹

Tato slova jsou potvrzována dochovanými zákony. Avšak primární prameny dosvědčují a také dokreslují líčení téhož církevního historika, které se týká poměrů v době, kdy mezi rokem 353 a 361 ovládal Constantius II. již celou římskou říši. Tehdy docházelo podle jeho slov všude k bouřím a všechny místní církevní sbory prý postihlo jakési pronásledování, které připomínalo časy císařů pohanských, třebaže bylo, pokud jde o tělesné útrapy, mírnější. Ale rozumní lidé, dodává Sózomenos, je pokládali za těžší, neboť oba, pronásledovatel i pronásledovaný, byli příslušníky církve.⁶²

⁵⁷ Srov. P. Petit, *Libanius et la vie municipale à Antioche au IVe siècle après J.-C.*, Paris 1955, str. 197.

⁵⁸ Liban. Epist. 1351, 3.

⁵⁹ Liban. Orat. XIV 41; srov. též O. Seeck, *Die Briefe des Libanius zeitlich geordnet*, Leipzig 1906, str. 88—90.

⁶⁰ Liban. Epist. 661, 3.

⁶¹ Sózomen. III 17.

Ve shodě s těmito slovy církevního historika, který žil v V. století, jsou i kritická až nenávidná slova několika Constantiových současníků, zejména pictavijského (poitierského) Hilaria, caralského (cagliarského) Lucifera a alexandrijského Athanasia.⁶³ Všichni tito biskupové, pobývající za Constantiovy vlády většinou ve vyhnanství, vytýkali císaři jeho malé respektování koncilu nikajského a jeho tápání ve víře. Athanasios pak o Constantiovi přímo praví, že prý se kdysi před biskupy oficiálně vyslovil, že se to, co on chce, musí pokládat za kánon.⁶⁴ Nestranně, třebaže z hlediska té společenské vrstvy, která zůstávala věrna starým antickým tradicím, charakterizuje Constantiovu církevní politiku Ammianus Marcellinus. „Křesťanské náboženství“, píše tento historik, „jasné a jednoduché, slučoval s babskou pověřčivostí. Tím, že je spíše spletné zkoumal, než rázně pořádal, podnítil velmi mnoho rozepří, a když se široce rozmohly, živil je slovními pútkami.“⁶⁵

Avšak jak pověřčivost, tak záliba v hloubání nad teologickými otázkami nebyly v té době ničím zvláštním. Naopak skoro celou římskou říši prý tehdy, jak vysvětlují křesťanští spisovatelé, zachvátila jakási náhka, která se projevovala horlivými věroučnými debatami. Na císařském dvoře disputovali o křesťanských dogmatech komorníci s ženským personálem a také v jednotlivých soukromých domech se prý sváděl jakýsi dialektický boj.⁶⁶

Jedním z charakteristických rysů Constantiovy vlády byly četné církevní synody, z nichž se např. jen v Sirmiu (nyn. Sremska Mitrovica) konaly čtyři (roku 351, 357, 358 a 359). Na všech synodách se hledal způsob, jak nahradit nevyhovující nikajské symbolon přijatelnějším věroučným dogmatem. Již na sklonku vlády Constantina I. se totiž vzdělání křesťanští kněží, kteří studovali teologii opírající se o antickou idealistickou filozofii, od „homoúsia“ vnitřně stále více odkláněli a za Constantiovy vlády přešli pak k hlasité kritice. Pokud se jako antiochijský diákon Aëtios a jeho žák Eunomios neodvážili hlásat, že Logos neboli Syn boží je svou podstatou Bohu Otcí nepodoben (*ἀνόμοιος*), buď zastávali — oficiálně od ankýrské synody roku 358 — semiariánský názor, že Syn s Otcem není sice totožný,

⁶² Sozomen. IV 26, 3 sq.

⁶³ O poměru těchto církevních autorů ke Constantiovi viz W. Tietze, Lucifer von Calaris und die Kirchenpolitik des Constantius II. Zum Konflikt zwischen dem Kaiser Constantius II. und der nikänisch-orthodoxen Opposition (Lucifer von Calaris, Athanasius von Alexandria, Hilarius von Poitiers, Ossius von Córdoba, Liberius von Rom und Eusebius von Vercelli). Diss. Tübingen, Stuttgart 1976.

⁶⁴ Athanas. Hist. Ar. 33: ὅπερ ἐγὼ βούλομαι, τοῦτο κωνῶν, ἔλεγε (Κωνσταντίος), νομιζέσθω.

⁶⁵ Ammian. XXI 16, 18: *Christianam religionem absolutam et simplicem anili superstitione confundens, in qua scrutanda perplexius quam componenda gravius excitavit discidia plurima, quae progressa fusius aluit concertatione verborum.*

⁶⁶ Socrat. II 2; srov. též Sozomen. III 1; Theodoret. Hist. eccl. II 2, 5.

ale že je mu podoběn, a to i co do podstaty (*ὁμοιούσιος*), anebo se zcela přihlásili k původnímu Areiovu učení, podle něhož je z Trojice boží věčný jen Bůh Otec, kteřto Syn je mu pouze podoběn (*ὁμοιος*). Toto stanovisko vycházelo z teologické školy, kterou ve III. století založil Órigenés a dále ji pak rozvíjel antiochijský presbyter Lukianos, popravený za protikřesťansky orientované vlády Maximina Daji roku 312, a v letech 359—360 se uplatnilo v usnesení synod, které se sešly v Sirmiu, pak paralelně v italském Ariminu (nyn. Rimini) a kilikijské Seleukii a posléze v Konstantinopoli. Ale k názorové jednotě se nedospělo a nepomohlo v tomto směru ani časté vypovídání biskupů do vyhnanství.⁶⁷

Všichni katoličtí církevní historikové, starověcí i novodobí, přičítají — jak již bylo řečeno — hlavní vinu za zmatky v církvi císaři Constantiu II., kdežto o jeho bratřích, Constantinu II. a Constantovi, se vyjadřují celkem příznivě. Nevadí jim, že mezi Constantinem II. a Constantem došlo roku 340 k válce, v níž Constantinus II. zahynul, naopak stačí jim, že se oba ujali Athanasia, který se dostal do ostrého konfliktu s Constantiem. Nevadí jim ani ultimativní způsob, jakým Constans přinutil roku 345 svého staršího bratra Constantia, aby povolal alexandrijského Athanasia a konstantinopolského Paula zpět do jejich biskupských funkcí,⁶⁸ aniž nacházejí slova uznání pro rozumný Constantiův postoj, tj. pro to, že prý pokládal za pošetilé začít kvůli takovéto věci občanskou válku.⁶⁹ Vysvětlení je ovšem snadné: Constans prý hájil „svatou“ věc, neboť stál na „ortodoxním“ stanovisku církve obecné neboli katolické, kdežto Constantius prý podporoval „herezi“.⁷⁰

To ovšem skutečný stav věcí překrucuje, neboť ortodoxnost a pojem katolická církev se tu chápou nikoli z hlediska poloviny IV. století, nýbrž z hlediska pozdějšího. Teologické spory nebyly totiž nikajským koncilem zdaleka vyřešeny, naopak spíše otevřeny, a proto prý sám Constantinus I. uložil Constantiovi svolat koncil nový s odůvodněním, „že by pro něj neměla žádný užitek vláda, kdyby nebylo zaváděno uctívání božstva shodně pro všechny“.⁷¹

Z hlediska politického je tedy pochopitelné, proč Constantius usiloval poté, co se stal pánem nad celou římskou říší, aby se západní biskupové sblížili s východními. Sám Sózomenos připouští, že jim zprvu nijak násilně

⁶⁷ Srov. H. Lietzmann, *Geschichte der Alten Kirche*, III, Berlin 1961, str. 217—232.

⁶⁸ *Socrat.* II 22, 3 sq.; *Sozomen.* III 20, 1.

⁶⁹ *Sozomen.* III 20, 2: *εὐθὺς ἐνόμισε τούτου χάριν ἐμφύλιον κίρεισθαι μάχην.*

— Sókratés (II 23, 1) mluví pouze o Constantiově strachu před válkou s Constantem, kdežto Lucifer (*De s. Athan.* I 29) se Constantiově ústupnosti dokonce vysmívá.

⁷⁰ Srov. např. L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Église*, II, 3ème édition Paris 1907, kde je kapitola pojednávající o Constantiově samostatné vládě nadepsána „La dérouté de l'orthodoxie“.

⁷¹ *Sozomen.* III 19, 5.

nevnucoval dogma o pouhé podobnosti Syna s Otcem, nýbrž jenom prý je přemlouval, aby souhlasili s usnesením východních biskupů proti Athanasiovi.⁷² Zkrátka, stavěl loajalitu nad otázky ideologické. Proto prý u něho — jak udávají shodně všichni starověcí historikové, jejichž díla se dochovala — platilo nejvíce mínění těch biskupů, kteří mu lichotili, proto pokládal takřka za spiknutí, když se dověděl, že semiariánský biskup Pasileois z Ankýry přemlouval u „svatého stolu“ své kleriky, aby se nikdy navzájem neobžalovávali,⁷³ proto byl nezištný arián Aëtios⁷⁴ odsouzen jako heretik, kdežto Akakios a Eudoxios byli u císaře oblíbeni, třebaže se od Aëtia v christologii nijak podstatně nelišili.⁷⁵ Nelze se tedy divit, že se Athanasios ariánům vysmíval, že Krista jako Syna božího za věčného sice nepokládají, ale že císaře jako věčného oslovují.⁷⁶

Pro mnohé křesťany nebyla ve IV. století božská úcta vzdávaná císaři ničím neobvyklým. Eunomiánský neboli mladoariánský historik Filostorgios nás ostatně informuje, že někteří křesťané uctívali při rozžatých lucernách a při vykuřování kadidlem obřadně císařův — konkrétně Constantinův — obraz, že se k němu modlili jako k bohu a že ho prosili, aby od nich odvrátil pohromy.⁷⁷ Oficiální kult zůstával totiž pořád jakýmsi projevem loajality a císařové se v něm řadili mezi přední světce. Ve shodě s tím byla také rakev s Constantinovými tělesnými pozůstatky uložena v kostele, který dal Constantinus vystavět v Konstantinopoli a do kterého dal také přenést ostatky apoštolů Ondřeje, Lukáše a Timothea.⁷⁸

Křesťanství bylo ovšem v té době také ideologií, která měla otvírat cestu římské moci za hranice říše. Jaké poslání má oficiální náboženství v zahraniční politice, věděli i biskupové, kteří stáli vůči Constantiovi v opozici,⁷⁹ a sám Constantius dbal o to, aby jako misionáři za hranicemi jeho říše působili jen lidé mu oddaní; proto psal např. auxumským vladařům v Aithiopii, aby nepřijímali Athanasia a aby poslali tamějšího biskupa Frumentia ke Geórgiovi do Alexandrie k přezkoušení.⁸⁰

Křesťanství mělo tedy ve IV. století v římské říši do značné míry politický charakter, přičemž biskupský stolec byl místem, na které císařský dvůr kladl velký politický důraz a ze kterého také vyplývala nemalá poli-

⁷² Sozomen. IV 8, 6.

⁷³ Sozomen. IV 24, 8.

⁷⁴ Srov. Philostorg. Hist. eccl. III 15 et 17.

⁷⁵ Srov. Athanas. De synod. 38: *πῶς τὸν Ἀρειανὸν Ἀέτιον ὡς αἰρετικὸν ἐκβάλλετε, καὶ τοὶ τὰ αὐτὰ ἐκείνῳ λέγοντες;*

⁷⁶ Athanas. De synod. 3; srov. Socrat. II 37, 35; Sozomen. IV 17, 10.

⁷⁷ Philostorg. Hist. eccl. II 17.

⁷⁸ Ibid. III 2; srov. též Euseb. Vita Const. IV 66–70.

⁷⁹ Srov. Lucifer, De s. Athan. I 29: *ergo quia Saporinus Persarum rex nunc contra te gerit proelium, si tibi dixerit: „suscipe religiones meas et ero tecum pacatus“, te oportet cum omnibus in imperio tuo demorantibus facere transitum ad religiones daemonum?*

⁸⁰ Athanas. Apol. ad Const. 31.

tická moc. To ovšem přitahovalo mnohé příslušníky křesťanského duchovenstva a to také způsobovalo, že ve vzájemném boji o episkopáty ve významných městech užívala vysoká církevní hierarchie prostředků nevybíravých.⁸¹

Nebylo by účelné uvádět četné doklady, které nalézáme v pramenech a které ukazují, jak se tenkrát mnozí biskupové nezastavovali před násilnostmi, intrikami a podvody, přičemž prý se falšovaly i císařovy dopisy.⁸² Zvláště zajímavý je v tomto směru údaj křesťanského kronikáře Sulpicia Severa o tom, že se roku 355 neodvážili Valens z Mursy (nyn. Osijek), Ursacius ze Singiduna (nyn. Bělehrad) i jiní ariáni oznámit v Mediolanu (Miláně) lidu svá usnesení a že raději vydali list jménem císařovým, a to ze dvou důvodů: jednak chtěli své učení, přijme-li je lid pokojně, podepřít císařovou autoritou, jednak sledovali záměr svést veškerou nenávisť, kdyby lid přijal jejich usnesení jinak, ze sebe na panovníka, který se mohl jako katechumen ve věcech křesťanské víry mýlit.⁸³

V dochovaných pramenech nalézáme mnoho výtek, které padají na hlavu četných ariánů a semiariánů z toho důvodu, že se snažili upevnit co nejvíce svou osobní moc; ale v zájmu spravedlnosti musíme konstatovat, že si uprostřed IV. století stejně počínal i katolický světec Athanasios, v němž se tradičně spatřuje ideolog, pro kterého byly od počátku jeho činnosti primární otázky christologické. Již počáteční neustálená terminologie ukazuje, že je tento názor zkreslený⁸⁴ a že teologické hádky byly teprve druhotně připojeny ke sporům jiným, především mocenským. Athanasios ostatně za vlády Constantiovy sice prohlašoval, že je Syn boží vůči Otci *ἰσοούσιος*,⁸⁵ ale zároveň uznával, že se v té době vede spor především o to, zda je Syn svou podstatou Otci nepodoben, nebo podoben.⁸⁶

⁸¹ Již na nikajském koncilu prý předalo císaři mnoho biskupů písemná nařčení jiných biskupů, ale Constantinus je prý všechna dal spálit (Rufin. Hist. eccl. X 2). Rovněž za Constantiovy vlády se mnoha biskupům vytýkalo udavačství skutečných či jen domnělých konkurentů (srov. Philostorg. Hist. eccl. III 27; IV 8; etc.) i jiná nečestná jednání: navzájem prý si záviděli povýšení (srov. např. Philostorg. IV 6) a někdy prý se nešťtili ani služby nevěstek, s jejichž pomocí se snažili zkompromitovat své církevní soupeře, a to bez ohledu na jejich stáří (srov. Athanas. Hist. Ar. 20; Theodoret. Hist. eccl. II 9).

⁸² Athanas. Apol. ad Const. 11.

⁸³ Sulp. Sev. Chron. II 39, 4 sq.: *Sed Valens et Ursacius ceterique metu plebis, quae catholicam fidem egregio studio conservabat, non ausi piacula profiteri intra palatium congregantur. Illinc epistolam sub imperatoris nomine emittunt, omni pravitate infectam, eo nimirum consilio, ut, si eam aequis auribus populus recepisset, publica auctoritate cupita proferrent; sin aliter fuisset excepta, omnis invidia esset in rege, et ipsa venialis, quia etiam tum catechumenus sacramentum fidei merito videretur potuisse nescire.*

⁸⁴ Srov. H. Lietzmann, Gesch. d. Alt. Kirche, III, str. 220 n.

⁸⁵ Např. Athanas. Orat. adv. Ar. I 9: *Διὸ θεός ἐστιν ἀληθινός, ἀληθινοῦ Πατρὸς ἰσοούσιος ὑπάρχων.*

Přítom se sám musil mimoděk řadit do skupiny druhé, aniž chtěl hájit nějaké semiariánství.

O tom, že si svatý Athanasios, sloup nikajské strany za vlády Constantia II. i později, nepočínal ve všem svatě, svědčí ne jeden doklad. Nehledě k tomu, co mu bylo vytýkáno v posledních letech vlády Constantina I. — ať právem či nikoli — byl roku 341 udán, že prodával a převáděl ve svůj vlastní prospěch obilí, které z rozhodnutí Constantina I. dával stát alexandrijské církvi. Constantius tomuto udání uvěřil a pohrozil Athanasiovi smrtí, ale ten jeho hrozby předešel, nějakou dobu se skrýval a pak uprchl do Říma.⁸⁷ Stojí jistě za povšimnutí, že se v této věci Athanasios v apologii adresované Constantiovi nehájí, ale v apologii proti ariánům, psané pro širší církevní veřejnost, toto obvinění odmítá s poukazem na to, že vdovy, kterým bylo obilí určeno, svůj příděl stále dostávaly, kdežto on sám prý nepřijímal nic vyjma společnou práci.⁸⁸ Že nebyl Athanasios bez prostředků, když uprchl do západní poloviny římské říše, může dosvědčovat výklad Filostorgiův, ze kterého se dovídáme, že si Athanasios na Západě získal nejdříve svými dary Constantovy dvořany, především komita císařské pokladny (*comes rei privatae*) Eustathia, a že pak jejich prostřednictvím dosáhl Constantovy pomoci.⁸⁹

Roku 355 byl pak Athanasios odsouzen mimo jiné také proto, že překračoval svou pravomoc a že se pokoušel vyzvídat cizí záležitosti, přičemž prý několikrát předpověděl, co se stane.⁹⁰ Nejvíce mu však přitížilo, že se císaři Constantiovi dostal do rukou dopis, který Athanasios napsal uzurpátoru Magnentiovi. Sám Athanasios jej sice se zapřísaháním prohlašoval za padělek,⁹¹ ale neuvěřil mu v tom ani Constantius, ani někteří moderní historikové.⁹²

⁸⁶ Ibid.: ἀνόμοιον αὐτὸν εἶναι κατ' οὐσίαν τοῦ Πυτρὸς, ἢ ὁμοιον καὶ ἴδιον τοῦ Πυτρὸς εἶναι.

⁸⁷ Socrat. II 17, 1–4.

⁸⁸ Athanas. Apol. c. Ar. 10.

⁸⁹ Philostorg. Hist. eccl. III 12.

⁹⁰ Ammian. XV 7, 7 sq.: *Athanasium episcopum eo tempore apud Alexandriam ultra professionem altius se efferentem scitarique conatum externa, ut prodidere rumores assidui, coetus in unum quaesitus eiusdem loci cultorum — synodus ut appellant — removit a sacramento, quod obtinebat. Dicebatur enim fatidicarum sortium fidem, quaeve augurales portenderent alites, scientissime callens, aliquid quotiens praedixisse futura; super his intendebantur ei alia quoque a proposito legis abhorrentia, cui praesidebat.* — Slova *scitarique conatum externa* překládají J. C. Rolfe (Ammianus Marcellinus with an English Translation, London — Cambridge, Massachusetts 1956–1958, vol I, str. 163) „and tried to pry into matters outside his province“, W. Seyfarth (Ammianus Marcellinus, Römische Geschichte, Berlin 1968–1971, Band I, str. 135) „und versuchte... sich in auswärtigen Angelegenheiten zu mischen“ a E. Galletier (Ammien Marcellin, Histoire, tome I, Paris 1968, str. 129) „et s'efforçait de connaître des choses étrangères à ses attributions“.

⁹¹ Athanas. Apol. ad Const. 6 et 11.

⁹² Srov. O. Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt, IV, Berlin 1911, str. 135 a 443 n.; H. Lietzmann, Gesch. d. Alt. Kirche, III, str. 208 n.

Lze sice namítnout, že nemůžeme pomluvy povyšovat na fakta, ale proti tomu musíme konstatovat, že bychom asi takových „pomluv“ týkajících se katolických světců z té doby znali mnohem a mnohem více, kdyby se bývaly dochovaly ariánské spisy. Ale buď jak buď, o tom, jak Athanasios povyšoval, třeba skrytě, své osobní zájmy nad ideologii, svědčí např. to, že cordubského biskupa Hosia nazývá i po roce 357, kdy uznal druhé sirmijské vyznání víry, svatým, poněvadž jej osobně odmítl Hosius odsoudit.⁹³ Naopak římského biskupa Felika, o kterém píše Rufinus, Sózomenos i Theodorétos, že nebyl poskvrněn herezí, nýbrž pouze stykem s heretiky,⁹⁴ označuje Athanasios bez jakékoli výhrady za ariánského straníka.⁹⁵

Athanasios se ovšem nepozastavoval ani před matením pojmů. Věděl jistě dobře, proč křesťané, kteří se aspoň zčásti opírali o antickou filozofii, nemohou uznat dogma o stejné podstatě Syna božího s Bohem Otcem, a věděl také dobře, že ariáni nejsou *Χριστομάχοι*, ačkoli je tak stále nazýval. Když přišel do Alexandrie biskup Grégorios, kterého ustanovil roku 341 císař Constantius na Athanasiovo místo, pomáhali prý mu přemoci Athanasiovy stoupence také místní pohané a židé. Je-li to pravda, jistě přitom urazili v mnohém cit křesťanů, ale Athanasios to hned překrucuje, když mluví o neřestech Grégoriových přívrženců v kostelích a uvádí, že se v těchto posvátných místech zlořečilo „Pánu a spasiteli našemu, Ježíši Kristu, synu Boha živého“.⁹⁶ A o druhém svém protibiskupovi za Constantiovy vlády, o Geórgiovi, o kterém z jiných pramenů víme, že byl nelitostným odpůrcem veškerého pohanského kultu, začez také po Constantiově smrti zaplatil svým životem,⁹⁷ prohlásil, že nebyl vůbec křesťanem, nýbrž že pouze předstíral to jméno a pokládal zbožnost za pramen obživy.⁹⁸

Co však musíme Athanasiovi přiznat, je jeho urputný a vytrvalý boj proti císaři, který chtěl poměry v církvi uspořádat podle svého názoru o prospěchu státu. Athanasios se sice neztotožňoval se stanoviskem např. afrických donatistů, proti nimž a jejich revolučně orientovanému agonistickému křídlu jeho dočasný ochránce Constans roku 347 krutě zasáhl,⁹⁹

⁹³ Athanas. Hist. Ar. 45. — Podle jiné verze (Philostorg. Hist. eccl. IV 3) podepsal dokument proti Athanasiovi jak Liberius, tak Hosius.

⁹⁴ Rufin. Hist. eccl. X 23: *inque eius (scil. Liberii) locum Felix diaconus suus ab haereticis subrogatur; et non tam sectae diversitate quam communionis et ordinationis coniventia maculatur*; Sozomen. IV 11, 11; Theodoret. Hist. eccl. II 17, 7.

⁹⁵ Athanas. Hist. Ar. 75: *καταστῆσιν διῆθεν ἐπίσκοπον ἐν τῷ πνευματικῷ Φηλικὰ τινὰ ἄξιον ἐκπαύων*.

⁹⁶ Athanas. Epist. encycl. 3.

⁹⁷ Ammian. XXII 11; Socrat. III 2, 10; Sozomen. IV 30, 1 sq. et V 7.

⁹⁸ Athanas. De synod. 37.

⁹⁹ Srov. K. Baus—E. Ewig, Die Reichskirche nach Konstantin dem Großen, II 1, Freiburg—Basel—Wien 1973, str. 144—147. O hnutí agonistiků, které velmi těsně spojovalo otázky náboženské se sociálními, viz Th. Büttner—E. Wer-

nýbrž chtěl vždy vystupovat jako mluvčí církve obecné neboli katolické, ale sám v praxi neměl daleko k separatismu. Jeden nikajský kánon prikazoval, že se biskup jednoho města nesmí stát biskupem ve městě druhém,¹⁰⁰ a římský biskup Julius a spolu s ním Athanasios se stavěli i proti tomu, stane-li se v některém městě biskupem rodák z jiného kraje, který nadto nebyl v církevním sboru, jemuž má stát v čele, ani pokřtěn.¹⁰¹ Otto Seeck sice soudí, že sami biskupové, kteří v Nikaji onen zákon odhlasovali, jej vzápětí překročili, když jednoho z nejhorlivějších příslušníků své strany, berojského biskupa Eustathia, povýšili na biskupa antiochijského.¹⁰² Avšak za vlády Constantia II. se stalo běžným, že císař dosazoval do měst jakožto biskupy lidi pocházející z jiných, často značně vzdálených oblastí, a to se souhlasem ariánů proti horlivým vyznavačům víry nikajské.

Z mnoha dokladů takovýchto ustanovení postačí snad uvést jen některé. První Athanasiův protibiskup v Alexandrii za vlády Constantia II., Grégorios, žil předtím v Kappadokii,¹⁰³ druhý, Geórgios, je Athanasiem označván také za Kappadočana, ale Ammianus Marcellinus o něm píše, že se narodil v Kilikii.¹⁰⁴ Germinios byl poslán do Sirmia z Kyziku, Kekropios z Laodikeie se stal biskupem v Nikomédii¹⁰⁵ a Auxentios z Kappadokie biskupem v Mediolanu (Miláně), ačkoli prý neovládal latinu.¹⁰⁶ O jakémsi takřka služebním postupu některých biskupů, kteří získali přízeň císařského dvora, svědčí dvojí povýšení nejen Eusebia, jenž byl původně biskupem v Bérytu, pak — ale ještě před rokem 325 — v Nikomédii a posléze za Constantia od roku 338 v Konstantinopoli,¹⁰⁷ ale také kariéra Eudoxiova; ten byl zprvu biskupem v syrské Germanikii, načež dostal roku 357 biskupský stolec antiochijský a roku 360 stolec konstantinopolský.¹⁰⁸

Píše-li Athanasios a ti autoři, kteří se s ním názorově shodovali, o katolicismu, opírají se o „obecnost“ koncilu nikajského, kdežto Constantius chtěl církevní obecnosti dosáhnout důsledným povýšením zájmů centrálních nad regionální. Zároveň také usiloval, aby byla stmelena jednou křesťanskou ideologií celá vládnoucí třída, ve které ovšem nemálo lidí zůstávalo stále ještě věrno tzv. pohanské víře a antické — arci převážně idealistické — filozofii. Proto také pokládal ariánský výklad o Trojici boží

ner, Circumcellionen und Adamiten, Berlin 1959, str. 41–52; srov. G. G. Diligenskij, Severnaja Afrika v IV–V vekach, Moskva 1961, str. 196–200, a H.–J. Diesner, Kirche und Staat im spätrömischen Reich, Berlin 1963, str. 53–77.

¹⁰⁰ Canon 15 (Mansi, Sacr. conc. coll. II, col. 716).

¹⁰¹ Athanas. Apol. c. Ar. 30.

¹⁰² O. Seeck, Gesch. d. Untergangs, III, str. 416 a 556.

¹⁰³ Athanas. Hist. Ar. 74.

¹⁰⁴ Athanas. Hist. Ar. 75; De synod. 37. — Ammian. XXII 11, 4.

¹⁰⁵ Athanas. Hist. Ar. 74.

¹⁰⁶ Ibid. 75.

¹⁰⁷ A. Jülicher, RE VI (1909), s. v. Eusebios, sl. 1439 n.

¹⁰⁸ Ibid. s. v. Eudoxios, sl. 928 n.

za lépe vyhovující než nikajský.¹⁰⁹ Že se mínění bohatých a vlivných panů, hlavně z řad římských senátorů, bralo tehdy v církevní politice v úvahu, dosvědčuje jednak to, že také oni podepsali rozsudek týkající se Athanasiova vyhnanství,¹¹⁰ jednak ariánská výška adresovaná římskému biskupu Liberiovi, že prý oponuje císaři jen z toho důvodu, aby se pochlubil římským senátorům svým odporem vůči panovníkovi.¹¹¹ Pokud pak jde o sesazování biskupů řádně podle křesťanského ritu ve svých městech zvolených a ustanovených a o jejich nahrazování biskupy cizími, měly se tak zřejmě otupit separatistické tendence a měl se tak i jinak usměrnit prostý křesťanský lid, který dával někdy svou lásku k opozičním biskupům okázale najevo. Proto musil být např. Liberius odveden roku 355 z Říma ze strachu před lidem uprostřed noci,¹¹² proto musil být roku 351 nebo 352 odveden do vyhnanství tajně i konstantinopolský Paulus.¹¹³

Oblibu některých biskupů u většího počtu obyvatelstva způsobovala zčásti jejich péče o chudý křesťanský lid,¹¹⁴ zčásti jejich odpor k vládě. Bylo totiž, jak poznamenává Sulpicius Severus, obecně známo, že byli tehdy vyhnanci oslavováni projevy náklonnosti celého římského světa, že jim byly sdostatek snášeny peníze na útratu a že byli zhusta navštěvováni poselstvími katolického — jak on praví — lidu ze všech provincií.¹¹⁵ Ale je ovšem také známo, že byl v době, kdy římský stát preferoval vyznání nikajské, u lidu oblíben Areios, jehož námořnické, mlynářské i cestovní písně byly, jak se zdá, dosti rozšířeny.¹¹⁶ V době Constantiově, kdy prosazovali mnozí ariánsky smýšlející biskupové — a to především ti, kteří byli dosazeni do cizích měst — zájmy vlády, sympatizoval křesťanský lid takřka obecně s vypuzenými zastánci nikajského vyznání. Jimi byl ostatně popuzován proti ariánům, kteří hlásali, že Syn boží stojí níže než Bůh Otec, tou athanasiovskou demagogií, že ariáni vůbec nejsou křesťané, tj. Kristovi ctitelé.¹¹⁷ Dovedeme si představit, aniž budeme shledávat v teologických spisech té doby nějaké doklady, jak snadno pobouřil kazatel své

¹⁰⁹ Srov. Athanas. Apol. ad Const. 28: *Τῶν γὰρ ἀληθινῶν καὶ πολυτῶν ἐπισκόπων, τῶν μὲν ἐξορισθέντων, τῶν δὲ φυλακισθέντων, ἐθνικοὶ λοιπὸν, κητηχοῦμενοι καὶ οἱ τὰ πρῶτα τῆς βουλῆς ἔχοντες καὶ οἱ ἐν πλούτῳ διχβόητοι Χριστιανῶν εὐσεβῆ πίστιν περὶ γυγγέλλουσι περὶ τῶν Ἀρειανῶν ὁμιλήσωσι.*

¹¹⁰ Athanas. Hist. Ar. 55.

¹¹¹ Theodoret. Hist. eccl. II 16, 12.

¹¹² Srov. Ammian. XV 7, 10.

¹¹³ Socrat. II 16, 3–5. — K datování viz O. Seeck, Gesch. d. Untergangs, IV, str. 444.

¹¹⁴ Athanasios (Hist. Ar. 25) se např. chlubí, že po jeho návratu byli v Alexandrii opět nasyceni a ošaceni sirotci a vdovy.

¹¹⁵ Sulp. Sev. Chron. II 39, 9.

¹¹⁶ Philostorg. Hist. eccl. II 2; srov. též Rufin. Hist. eccl. X 12: *quod Arrius apud plebem satis carus haberetur.*

¹¹⁷ Constantia takto napadá také Lucifer (De non parc. 27): *ego enim scio, quod fingis te Christianum, cum Arrianus sis.*

posluchače tvrzením, že „Kristus, který prolil za lidstvo svou krev“, je mnohými biskupy a samým císařem znevažován a urážen. A poněvadž byli prostí lidé ještě pořád náchylní k mučednictví,¹¹⁸ vedla takováto slova nezřídka až ke krveprolévání.

Nebudeme zde rozvádět, jak přísně v pozdější době katolická církev, stavějící na vyznání nikajsko-konstantinopolském, všechny sektáře pronásledovala, ale jistě budeme mít tento fakt na zřeteli, když si položíme otázku, zda byla např. pro Athanasia obecnost církve za vlády Constantiovy primární. Abychom mohli odpovědět kladně a potvrdit tak Athanasiovi právo nazývat se uprostřed IV. století katolíkem, musili bychom nalézt nějaké doklady pro Athanasiovo respektování většiny i na jiných synodách, než byla jen nikajská a ty, které byly pořádány pod Constantovým patronátem. Ale zatím se dovídáme, že nehodlal ustoupit ani roku 356, kdy se všichni biskupové podvolili Constantiovi tak, že se k žádnému z nich nemohl uchýlit,¹¹⁹ a že si dokonce již roku 346, kdy mu bylo na Constantův nátlak dovoleno vrátit se do Alexandrie, u Constantia vymíňoval, aby byl ve všech východních městech vyhrazen jeden kostel těm, kdo odmítali stýkat se s křesťany klonícími se k ariánství.¹²⁰ Takovýto požadavek, který staví nějaké ideologické hledisko nad princip obecnosti, byl pochopitelně vždy považován za hlavní znak sektářství.

Staré antické náboženství bylo, jak je dobře známo, vždy těsně spjata s politickým životem a v jeho čele stál také většinou panovník nebo hodnostář s nějakou politickou mocí. Ctitelé starých božstev, o kterých se věřilo, že jsou ochránci státu, pokládali proto za svou povinnost respektovat příkazy své vlády. „Co totiž jako pohané,“ táže se Athanasios, „mohli dělat jiného než to, co se uzdá císaři?“¹²¹ A právě čehosi podobného chtěl Constantius dosáhnout i od křesťanů. Sám totiž byl po celou dobu své vlády přesvědčeným zastáncem křesťanského náboženství, třeba se dal pokřtít — jak bylo v té době u laiků obvyklé — až v nebezpečí blížící se smrti,¹²² a přitom neustále usiloval o stmelení všech křesťanů v pevně organizované církvi obecné neboli katolické. Nemohl to popřít ani takový jeho nepřítel, jakým byl Lucifer ze sardinských Caral (Cagliari), když

¹¹⁸ Athanas. Hist. Ar. 79: τῶν δὲ λαῶν προθυμία μὲν ἦν εἰς μαρτύριον.

¹¹⁹ Ibid. 47. — I císař Julianus spatřoval na začátku své vlády v Athanasiovi odpůrce katolicismu a očekával od něho, že bude ostře vystupovat proti těm, kdo představovali církev za Constantiova panování (srov. J. Bidez, La vie de l'empereur Julien, Paris 1930, str. 291 n.). V tomto předpokladu se ovšem zmýlil (viz násl. kapitolu).

¹²⁰ Socrat. II 23, 37; Sozomen. III 20, 6; Theodoret. Hist. eccl. II 12, 2.

¹²¹ Athanas. Hist. Ar. 55.

¹²² Athanas. De synod. 31; Socrat. II 47, 3; Philostorg. Hist. eccl. VI 5. — Jestliže církevní otcové hanobili ve IV. století Constantia, že není křesťan, mínili tím, že neuctívá správně Krista a nikoli, že dosud není pokřtěn. Sám Athanasios (Apol. ad Const. 1) roku 357 výslovně konstatoval, že již mnoho let zná Constantia jako křesťana.

cituje Constantiova slova: „Kdybych nežil dobře“, praví podle něho Constantius, „kdyby nebyla má díla správná, kdyby nebyla má víra katolická, ... nikdy bych dlouho nevládl.“¹²³ — „Proto jsem u vlády, proto jsem mocný, že mám dobrou víru, že činím správně, když pronásleduji ty, kteří věří, jak to obsahuje ona víra sepsaná v Nikaji.“¹²⁴ Vytrvalé zastánce nikajské víry pokládal totiž Constantius za lidi bezbožné, zločinné, ztracené, nevraživé a nespravedlivé,¹²⁵ a Athanasiovo odsouzení zdůvodňoval mimo jiné i svou touhou zalíbit se Bohu;¹²⁶ těm pak, kdo Athanasia odsoudit odmítali, prý dokonce hrozil boží nemilostí.¹²⁷

Mohli bychom při rozboru otázky, jaký byl tehdy poměr mezi církví a státem, citovat rozhovor císaře Constantia s římským biskupem Liberiem v Mediolanu (Miláně) roku 355, jenž se ovšem dochoval jen v pozdním, třebaš zajímavém, podání Theodorétově.¹²⁸ Avšak místo toho věnujme raději pozornost výkladu křesťanského kronikáře Sulpicia Severa o svolání synody do Arimina (Rimini). Constantius prý tehdy přikázal praefektu praetorio Taurovi, aby shromážděné biskupy nepropouštěl dříve, než se shodnou na jedné víře, a přislíbil prý mu za to konsulát. Již předtím pak nařídil dát všem biskupům, kteří se synody zúčastní, náležitě diety, běžné tehdy při služební cestě (*annonas et cellaria*). „Ale to se našim, tj. Aquitanům, Gallům a Britannům,“ podotýká autor, „zdálo neslušné, načež odmítli státní peníze a chtěli raději žít na své vlastní náklady. Pouze tři biskupové z Britannie užili z nedostatku vlastních prostředků státních

¹²³ Lucifer, De reg. ap. 11: *Audes dicere: „si non bene viverem, si non mea essent recta opera, si non fides mea, hoc est Arriana, fuisset catholica, si non recte egissem tollere illos episcopos, qui fidem praedicant descriptam a trecentis apud Niciam et eo amplius, numquam diu regnarem, numquam sic eo usque fulgerem in regno, ut, et paucio licet tempore, tamen solus intra litem Romanum imperassem“*; srov. též De s. Athan. I 11: *dirixisse non negabis: „nisi nostra fides, hoc est haec quae dicitur a Lucifero Arriana, fuisset catholica, numquam in omnes plebes accepissem potestatem“*.

¹²⁴ Lucifer, De reg. ap. 7: *ne dixeris: „diu hinc in regno sum, hinc potens sum, quod enim bonam fidem teneam, quod faciam recte persequendo eos, qui credunt, quomodo sese continet illa fides descripta apud Niciam“*; srov. též De s. Athan. I 40: *quando enim dicis de fide beatae ecclesiae: „si catholica est apud Niciam descripta fides, eripiat eos in quem crediderunt de mea potestate*.

¹²⁵ Lucifer, De s. Athan. II 28: *et Constantius tu imperator dignaris dicere, simus impii, scelerati, perditii, maligni, iniqui, iniusti*.

¹²⁶ Ibid. II 6: *dirixisse etenim te negare non poteris: „ego propterea cupio damnare Athanasium, quia desidero placere deo“*. Srov. též Constantiův dopis auxumským vladařům Athanas. Apol. ad Const. 31: (*Ἀθανάσιος*) *μη̄ μόνον τὰς ἐκκλησίας συνχέων καὶ θορυβῶν καὶ βλασφημιῶν εἰς τὸν κρείττονα, ἀλλὰ καὶ τοῖς κατὰ τὸ ἔθνος ἐκ τούτων ἀνατροπῆν καὶ ἀνάστασιν πικρῆν προξενῶν*.

¹²⁷ Lucifer, De s. Athan. II 31: *tu dixisti: „damnae Athanasium, quia graviter deliquit, alioquin in reatu eritis maximo apud deum; suscipite Arrii fidem et vivetis in aeternum“*.

¹²⁸ Theodoret. Hist. eccl. II 16.

peněz, pokládající za svatější zatěžovat fiskus než jednotlivce.¹²⁹ Ostatně i Liberius prý roku 355 požadoval svolání nové synody do Alexandrie a na námitku centumcellského biskupa Epiktéta, jenž stál cele za Constantiovou politikou, že by taková synoda zatížila nesmírně státní poštu, prý odpověděl: „Církevní věci nemají zapotřebí státní pošty, neboť kostely jsou schopné vypravit své biskupy až k moři.“¹³⁰

Usilí dosáhnout hospodářské nezávislosti na státě provází vždy politické tendence o dosažení co největší regionální svobody, a to je jeden z prvků, který šel ve IV. století ruku v ruce s postupnou feudalizací římské říše. Přechod z jedné formace do druhé, tj. z otrokářského řádu do feudalismu, jakkoli byl tenkrát složitý a pozvolný, nemohl zůstat bez odezvy ani uvnitř církve. Někdy se sice ideologická nadstavba v té době zjednodušuje tak, že pohanství bylo ideologií společnosti otrokářské a křesťanství ideologií společnosti feudální nebo feudalizující se, ale jen s tím bychom při studiu poměrů uprostřed IV. století nevystačili.

Ani Constantius neměl totiž v úmyslu římský stát křesťanskou politikou vnitřně oslabovat, naopak horlivě usiloval o utužení centrální moci a posílení vládnoucí třídy s cílem upevnit její jednotu. Proto svým milcům postupoval zkonfiskované statky antických chrámů,¹³¹ křesťanskému duchovenstvu uděloval různé výsady¹³² a od podlézavých jeho členů se dával rád nazývat „biskupem biskupů“,¹³³ kdežto prosté věřící v městech se snažil donutit k poslušnosti jednak omezováním státního obilí,¹³⁴ jednak občasným vystupováním proti almužnám,¹³⁵ nehledě již k drastickému udržování pořádku vojskem.¹³⁶ Zřejmě věděl, že kostely si drobnými dary zavazují své věřící, ale je pro jeho politiku příznačné, že se ve svých zákonech nesnaží omezovat prostředky, které sloužily tomuto účelu,¹³⁷ nýbrž že kladl veškerý důraz na to, aby z křesťanského duchovenstva učinil pro-

¹²⁹ Sulp. Sev. Chron. II 41, zvl. § 3.

¹³⁰ Theodoret. Hist. eccl. II 16, 18.

¹³¹ Liban. Orat. XXX 6; XXX 37 sq.; XIII 45.

¹³² Cod. Theod. XVI 2,8–16; XII 1,49; XIII 1,1.

¹³³ Lucifer, Moriendum 13: *Quid ad haec respondes, Constanti, cui crebro sunt adclamantes Arrianae dogmatis tuae episcopi episcopum te esse episcoporum.*

¹³⁴ Constantius např. potrestal konstantinopolský lid snížením státního přidělu potravin na polovinu za to, že z větší části stál na straně biskupa Paula (Socrat. II 13,25; Sozomen. III 7,7). Také v Alexandrii byla Athanasiovým stoupencům odňata státní podpora (srov. Athanas. Hist. Ar. 10; Epist. encycl. 4).

¹³⁵ Lucifer, Moriendum 3: *eleemosynam fieri prohibes.*

¹³⁶ Mimo doklady u křesťanských autorů viz též Iulian. Epist. 114 [52], 436 a.

¹³⁷ Cod. Theod. XVI 2,10 asi z roku 346 (srov. O. Seeck, Regesten, str. 44): *Negotiarum dispendiis minime obligentur (scil. clerici), cum certum sit quaestus, quos ex tabernaculis adque ergasteriis colligunt, pauperibus profuturos; XVI 2,14 z roku 356 (srov. O. Seeck, Regesten, str. 47): si quid enim (clerici) vel parsimonia vel provisione vel mercatura honestati tamen conscia congesserint in usum pauperum adque egentium, ministrari oportet, ut, quod ex eorum ergasteriis vel tabernis conquiri potuerit et colligi, collectum id religionis aestiment lucrum.*

střednictvím loajálních biskupů nástroj, který by usměrňoval vývoj tehdejší společnosti nikoli k rozkladu státu, ale k jeho upevnění.

Obecná neboli katolická církev měla tedy být podle Constantiova politického programu povznesena nad místní patriotismus a měla mít při zpevňování státu do značné míry podobnou funkci, jakou kdysi plnila romanizující římská armáda. Byla to ovšem snaha odsouzená předem k nezdaru, mařená ostatně i tím, že se Constantiovi úředníci dopouštěli mnoha chyb a přehmatů, jimiž byly široké vrstvy obyvatelstva popuzovány proti ústřední vládě¹³⁸ i proti samému Constantiovi, jehož cílem byl — jak se někdy soudí¹³⁹ — caesaropapismus.

Ale při líčení bojů v církvi se také často příliš jednostranně stavějí do popředí ideje. Uvážíme-li totiž, že i na nikajském koncilu nepůsobil na mnohé přítomné biskupy christologický spor tak mocně jako fakt, že se presbyter Areios odvážil postavit na odpor svému biskupovi,¹⁴⁰ musí se nám ovšem i otázka Athanasiova „homoúsia“ jevit v jiném světle, neboť obsah tohoto pojmu zůstával i později nepochopitelný.¹⁴¹ Svědčí o tom ostatně i výklad církevního historika Rufina o synodě konané roku 359 v Ariminu (Rimini). Tam prý ariánští biskupové ošálili své západní prosté a nezkušené kolegy otázkou, zda chtějí více ctít „homoúsia“, nebo Krista. A poněvadž většina západních biskupů nevěděla, co znamená slovo *ὁμοούσιος*, ačkoli již kvůli němu bylo tolik půtek, byla prý řeč odvedena k jakémusi pohrdání a prokletí, neboť všichni tvrdili, že věří v Krista, a nikoli v „homoúsia“.¹⁴²

Proto také můžeme dospět k závěru, že za vlády Constantia II. bylo dogma o stejné podstatě Boha Otce i Syna jen jakýmsi symbolem odporu proti centralistické politice tehdejší vlády a proti tendencím omezovat

¹³⁸ A. u. r. Vict. Caes. 42,24: *Haec tanta tamque inclita... simul ministrorum parte maxima absurdi mores, adhuc neglectus boni cuiusque foedavere.*

¹³⁹ A. P i g a n i o l, *L'Empire chrétien*, Paris 1947, str. 370.

¹⁴⁰ E. S t e i n, *Geschichte des spätromischen Reiches*, I, Wien 1928, str. 162. — Když se roku 360 jednalo na konstantinopolské synodě o dogmatických otázkách, zdráhal se ankyrský biskup Basileios udělit slovo Aëtiovi s odůvodněním, že diakonovi nepřisluší diskutovat s biskupem o věroučných dogmatech (P h i l o s t o r. Hist. eccl. IV 12). H. L i e t z m a n n poukázal ve svém pojednání o počátcích problému církve a stát (Kleine Schriften, I, Berlin 1958, str. 213) výslovně na to, že se již za vlády Constantia II. chápaly theologické spory jako politický boj.

¹⁴¹ S r o v. A. P i g a n i o l, op. cit., str. 73.

¹⁴² R u f i n. Hist. eccl. X 22: *Ibi (scil. apud Ariminum) secundum ea, quae orientales apud Seleuciam composuerant, callidi homines et versuti simplices et inperitos occidentalium sacerdotes facile circumveniunt, hoc modo proponendo eis, quem magis colere et adorare velent, homousion an Christum? Illisque virtutem verbi, quid homousion significaret, ignorantibus velut in fastidium quoddam et execrationem sermo deductus est, Christo se credere, non homousio confirmantibus.* S r o v. též S u l p. S e v. Chron. II 41,7: *sed ex parte nostrorum leguntur homines adulescentes, parum docti et parum cauti; ab Arrianis autem missi senes, callidi et ingenio valentes.*

nějak moc místních biskupů v zájmu celostátním. Přitom se zastánci tohoto dogmatu nemálo opírali o náboženské cítění prostého lidu, jemuž byl vždy bližší legendární trpící bůh Ježíš Kristus¹⁴³ než abstraktní filozoficko-teologický Logos a jenž také Krista, svého domnělého spasitele, uctíval vroucněji než Boha Otce, vladaře sice všemohoucího, ale podle Starého zákona často také bezcítěného. A tak tedy tyto dva faktory — lidová víra a neochota křesťanského kléru podřizovat se tuhé centrální moci — byly hlavní příčinou, proč se v následující době stalo v katolické církvi ortodoxním dogma o stejné podstatě a přirozenosti všech tří božských osob a proč byl zavržen racionalistištější subordinatianismus.

¹⁴³ Srov. K. B a u s—E. E w i g, op. cit., str. 330 n.